

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

RÉDEI KÁROLY

Etimológia a nagy szótári vállalkozások után*

(Különös tekintettel a finn jövevénytudományi kutatásokra)

Der Aufsatz ist eine evaluierende Bilanz über die etymologischen Forschungen. Nach den vergleichenden Wörterbüchern aus der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts (MUSz, VglWb) entstanden viele etymologische Wörterbücher im 20. Jahrhundert (FUV, MszFE, TESz, UEW, SKES, EWUng, SSA, KESK), welche die etymologischen Forschungen wesentlich vorangetrieben haben. In der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts ist die Erforschung der Lehnwörter und der sogenannten inneren (endogenen) Etymologien – besonders in Finnland – aufgeblüht. – Im vorliegenden Aufsatz werden folgende Probleme einer kritischen Untersuchung unterworfen: 1) Kari Liukkonens Werk über die baltischen Lehnwörter im Finnischen; 2) die methodologisch, lautlich und/oder semantisch fraglichen bzw. geradeaus falschen germanischen, indogermanischen, arischen und vorgermanischen Etymologien von Jorma Koivulehto; 3) Eino Koponen verwendet in seiner Monographie die Methode der Wurzelherleitung. Diese Methode verwischt häufig die Grenzen zwischen den sogenannten neutralen Wörtern (den etymologisierbaren uralten Wörtern, Lehnwörtern) und den eigentlichen onomatopoetisch – deskriptiven Wörtern. Sie erweist sich jedoch mit dem nötigen Maß und der nötigen Umsicht als ein gut anwendbares Arbeitsmittel bei der umfassenden Untersuchung der Suffixe (Formantien) und suffixähnlichen Wurzelweiterungen auf dem Gebiet der Erforschung der onomatopoetisch-deskriptiven Wörter.

1.1. Az uráli-finnugor nyelvtudománynak kezdettől fogva vitathatatlanul az etimológiai kutatások képezték az alapját. Ez érthető is, hiszen a biztos és valószínű etimológiákon alapulnak a hangtan, az alaktan, a jelentés és nem utolsósorban az östörténet eredményei. A 19. század második felében megjelent összehasonlító szótárak (MUSz 1873–1881, VglWb 1874, 1876, 1888) az elkövetkező évtizedekben fellendítették az etimológiai vizsgálatokat, és mindennek folyományaként az etimologizálás módszerei is tovább finomultak. Hála kiváló elődeink tevékenységének (Halász I., Munkácsi B., Gombocz Z., Fokos D., Y. Wichmann, H. Paasonen, J. Kalima, Y. H. Toivonen stb.) egyre alaposab-

*A „Finnougrier und Indogermanen” című szimposiumon (Groningen 2001. november 22–24) németül elhangzott előadás. Megjelenés alatt, in: *Studia Fenno-Ugrica Groningana* 2.

ban megismerhettük nyelvcsaládunk eredeti szókincsét és természetesen jövevényszórétegeit is (az utóbbiról tanúskodik a nagyszámú jövevényszó-monográfia). A 20. század első felében Gombocz Zoltán és Melich János szerkesztésében indult egy hatalmas etimológiai vállalkozás (EtSz 1914–1944), amely, sajnos, torzóban maradt (az utolsó címszava: geburnus). A megjelent füzetek arról tanúskodnak, hogy ideális, nyelvtörténeti, nyelvjárási és etimológiai ismereteket összegző szótár lett volna, ha elkészülhetett volna.

A 20. század második felének elején már elérkezett az idő az újabb etimológiai összefoglalások megalkotására; valóban egymás után születtek meg a MUSz és a VglWb utáni korszakot lezáró és a további kutatásokat előrelendítő etimológiai szótárak: FUV (1955, 2. kiadás 1977), Magyarországon: MszFE (1967, 1971, 1978), TESz (1967, 1970, 1976), UEW (1988, 1991), EWUng (1993, 1994); Finnországban: SKES (1955–1978), SamWschatz (1977), SSA (1992, 1995, 2000). Idetartozik a Szovjetunióban megjelent KESK is (1970, 2. kiadás 1999). A Berlinben megjelent osztják nyelvjárási és nyelvtörténeti szótár (DEWOS 1966–1988) fontos etimológiai utalásokat tartalmaz. – Ezen szótárak készítése közben az etimológiai részletkutatások tovább folytak. Magyarországon elsősorban az eredeti szókincs vizsgálata terén ért el eredményeket Bereczki Gábor, Honti László és Rédei Károly. A jövevényszó-monográfiák közül a következőket említem meg: Csúcs (tatár → votják 1990), Farkas (görög közvetítésű latin → magyar 1982), Kálmán (orosz → vogul 1961), Kniezsa (szláv → magyar 1955), Korenchy (iráni → obiugor 1972), Ligeti (török → magyar 1986), Mollay (német → magyar 1982), Rédei (zürjén → vogul 1970). Finnországban a 20. század második felében kiemelkedő volt E. Itkonen, A. J. Joki, J. Koivulehto és M. Liimola etimológiai munkássága.

1.2. Mekkora lehet az etimológiákon alapuló uráli-finnugor szókészlet? Az UEW anyagán végzett statisztikai vizsgálatok a következő képet mutatják: a biztosan PU szavak száma 284, a bizonytalanoké 148 (összesen: 432). A biztosan FU szavak száma 419, a bizonytalanoké 207 (összesen: 626). Összesítve: biztos PU–FU = 703 szó, bizonytalan PU–FU = 355 szó, összesen: 1058 egység (l. UEW III: 274–275). Ettől Décsy (1990: 85, 97–110) számításai (472 uráli szó) csupán kis mértékben térnek el. Honti (1993: 243) statisztikai vizsgálatai a következő képet mutatják: a biztos PU szavak száma 288, a bizonytalanoké 142 (összesen 430). A biztos FU szavak száma 422, a bizonytalanoké 204 (összesen 626). Összeadva: az UEW 710 biztos PU–FU szót, 346 bizonytalan PU–FU szót, összesen 1056 egységet tartalmaz. Nem végeztem el a statisztikai vizsgálatokat, de becslésem szerint kisebb-nagyobb eltérésekkel hasonló képet nyújtanak a többi sztenderd etimológiai szótárak is: FUV (az uráli szavak száma 350 körül van), SKES, SSA. Az UEW anyagától nagyságrendben lényegesen eltér Juha Janhunen korpusza: mindössze 140 uráli szótóval operál (1981: 219–274). Pekka

Sammallahti anyaga (1988: 536–541) ennél is kisebb, körülbelül 120 szót tartalmaz. Korábbi szólistájába Sammallahti (1979: 26–39) még 214 szót vett fel. Egyetérthetünk Décsyvel (2001: 179–180) abban, hogy a finn kollégáknak közölniük kellene a tudományos közvéleménnyel, hogy mely kritériumok alapján csökkentették korpuszukat – mindkettő a FUV-on alapul – ilyen radikálisan. Janhunen (1981: 272) úgy nyilatkozik erről, hogy a hangtani szabályosság kritériumai voltak a mérvadóak. Nem tudom, mennyiben voltak tekintettel a szavak elterjedtségének a kritériumára, mivel mind a két szólista éppen ebben a vonatkozásban nem makulátlan. Több olyan biztosnak tartott etimológiát közölnék, amelynek csak finn–lapp–szamojéd megfelelői vannak. Az ilyen típusú etimológiák az UEW-ban a távoli nyelvrokonság miatt a bizonytalanok közé vannak sorolva. Ha egyéb bizonytalansági tényező is felmerült (hangtan, alaktan, jelentés-tan), akkor ezek el lettek hátrítva. A két szólista már csak ezért sem ad reális képet az uráli szókészlet nagyságáról. Lássunk néhányat a kifogásolt etimológiák közül.

Finn *sorka* 'Ackerstreifen, Waldparzelle; grober Wollstoff, Loden' | lapp N *suor'ge* 'Ast, Zweig' || szam. jur. *tārka* 'Gabelung (z.B. am Baum, des Weges)' stb. < PU (Janh.) **sārka* (Sammallahti 1979: 35, 1988: 540; Janhunen 1981: 221; SSA). Az egyeztetés jelentéstani okokból is bizonytalan.

Finn *sata-* 'regnen, schneien' | ?lapp E *čuoce-* 'geraten, treffen' vagy lapp L *tjātē-* 'langsam' 'regnen, schneien' || szam. jur. *sāro* 'Regen' stb. < PU (Janh.) **sādā-* (Janhunen 1981: 221; Sammallahti 1988: 540; SSA).

Finn. *vasen* 'linke(r/s)' || szam. jur. *wādīsei* ua. stb. < PU **vasa* (FUV ?; Janhunen: 1981: 221; UEW 559 ?; Sammallahti 1988: 541; SSA).

Finn. *muka* (Adv., Postp.): *sitā mukaa* 'je nachdem wie', *mukaan* 'zusammen mit einem' || szam. jur. *maḫā* 'Rücken' stb. < PU (Janh.) **mukā* (Janhunen 1981: 223; Sammallahti 1979: 32, 1988: 538; SSA?). A finn szó 'Rücken' jelentése nem bizonyítható, ezért ez az egyeztetés mindenképp a tévesek közé sorolandó.

Finn. *päivä* 'Tag, Sonne' | lapp N *bæi've* 'day, sun' || ??zürj., ??osztj. || szam. tvg. *faebeme'am* 'ich wärme mich/erwärme mich' stb. < PU **pājwä* (Sammallahti 1979: 34, 1988: 540; Janhunen 1981: 224; UEW 360?; SSA).

Finn *korva* 'Ohr' || szam. jur. O *ḫa*, P *kā* 'Ohr, Henkel' < ősszam. **kāw* < PU (Janh.) **kāwi* (Janhunen 1981: 253; Sammallahti 1988: 538). – Ez az egyeztetés csak abban az esetben érvényes, ha a finn szó egy **kowe* (Janh. **kāwi*) tő *ra* képzős származéka, továbbá ha a finnben **kovra* > *korva* hangátvetés történt.

Finn. *ylä* 'höher, ober, Hoch-, ober-', *yli* 'über, über-' stb. < PU *wilä* (*wülä*) (Janhunen 1981: 256; Sammallahti 1988: 536; UEW 573–574 ?szam.) Janhunen PU **üli* alakot rekonstruál. Ez azonban téves, mivel a mordvin, cseremiszi és különösen a permi megfelelők (zürj.-votj. *vil*) szókezdő **w*-re utalnak. A szamojéd szavak (jur. *nī?* 'auf, darauf (wohin?)', szelk. *i-*, *e-*: *innä*, *enné* 'nach oben') idetartozása, s így a szócsalád PU eredete kérdéses.

A Janhunen- és Sammallahti-féle uráli szójelölések az UEW és bizonyos mértékig az SSA előtti etimológiai kutatást tükrözik. Éppen ezért érdemes volna ezeket a – valamilyen okból szűkre szabott – korpuszokat az etimológiák megbízhatósága és az elérhető (megvalósítható?) relatív teljesség szempontjából tüzetesebben megvizsgálni.

Juha Janhunen és Pekka Sammallahti uráli rekonstrukciói hangtani vonatkozásban lényegesen különböznek az UEW-éitől. Ez abból adódik, hogy a Janhunen és Sammallahti által rekonstruált uráli magánhangzó-rendszer gyökeresen eltér az Erkki Itkonen nevével fémjelzett és elsősorban magyar kutatók által (Bereczki, Décsy, Honti, Rédei) továbbfejlesztett vokalizmuselmélettől. Igaz, hogy ez utóbbi magánhangzórendszer a FP alapnyelvre rekonstruálható rendszerrel mutat nagyfokú egyezést. Ezzel szemben Janhunen és Sammallahti első szótagi uráli vokalizmusa erősen az ősszamojéd viszonyokat tükrözi. Ha meggondoljuk, hogy a szamojédban a finnugor nyelvektől (főleg a FP ágtól) eltérően mélyreható innovációk történtek a hangtan és az alaktan területén (vö. Salminen 1997: 224), akkor valószínűbbnek tartható, hogy nem a szamojéd ág, hanem a finnugor (esetleg a finn-permi) őrzi a vokalizmus tekintetében az archaikusabb állapotot. Mindez azonban a jövő kutatási feladata (vö. Honti 2001: 120).

2. Azt gondolhatnánk, hogy az etimológiai szótárak megjelenése után az etimológiai kutatásokban pangás állt be, esetleg ezek a vizsgálódások teljesen megszűntek. Ám erről szó sincs! Az eredeti szókincs területén új eredmények (az egész nyelvcsaládra vagy annak több ágára, nyelvére kiterjedő etimológiák) – legalábbis a konvencionális módszerekkel – nem várhatók. Persze bizonyos korrekciók előfordul(hat)nak (új nyelvi megfelelőekkel való kiegészítés, egyes tévesnek bizonyuló adatok törlése). Ezzel szemben az utóbbi időben fellendült – különösen Finnországban – a jövevényszavak és az ún. belső keletkezésű etimológiák kutatása. A finn nyelv germán, balti jövevényszavainak, továbbá az uráli (finnugor) szókincs indogermán, árja, előgermán átvételeinek feltárása terén kiváltképpen Jorma Koivulehto ért el kimagasló eredményeket. Osmo Nikkilä Mauno Koskit (vö. még Rytönen, Kalima) követve sajátos módszert dolgozott ki bizonyos finn szócsoportok közötti etimológiai összefüggések feltárására: képzőcsere (a képzők váltakozása), szavak, különösen szóvégek újra strukturálása (l. Koivulehto 2001a: 64 kk). Eino Koponen a finn deszkriptív szavak törvényszerűségeit próbálja feltárni; módszere és eredményei némelykor

vitatottak (l. alább). Kari Liukkonen a finn nyelv balti jövevényszavairól jelentetett meg egy, sajnos, félresikerült monográfiát (l. alább). Mivel a finn kollégák munkái sok ponton érintkeznek az uráli/finnugor szókincs problémáival, ezért a következőkben elsősorban csak ezekkel foglalkozom.

3. Kari Liukkonen „Baltisches im Finnischen” (MSFOu 235.) című munkájának az a célkitűzése, hogy minél több balti jövevényszót mutasson ki a finnben. A szerző könyvében 100 finn szó eredetét tárgyalja, jöllehet megjegyzi, hogy a baltiból való átvételek száma a finnben 550 körül van. Liukkonen baltoológus, így várható volna, hogy megbízható etimológiákat nyújt. Ha azonban elmélyedünk a könyv tanulmányozásában, kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy ez a szám túlzottan magas és irreális. Az egész könyvben csak kevés olyan szó van, amelyik mind hangtani, mind jelentéstani szempontból elfogadható (pl. *angervo* 'Mädesüß, Spierstrauch', *haastaa* 'sprechen, erzählen', *hellä* 'empfindlich, zärtlich, mild', *lojo* 'langer Reiseschlitten') (vö. Rédei 2000: 228; Koivulehto 2001a: 58). Nem vagyok kompetens abban, hogy Liukkonen etimológiáinak balti vonatkozásairól nyilatkozzam, ezeket csak az etimológiai módszer felől közelíthetem meg. Melyek tehát Liukkonen etimologizálásának a gyengéi?

1) A szerző a finn szavakat olyan, hangtanilag komplikált, olykor többszörösen lépcsőzetes rekonstrukciókból próbálja levezetni, amelyeket a finn és a balti hipotetikus alakok nem támogatnak (pl. *hevonen*, *ihme*).

2) Liukkonennak szinte valamennyi etimológiáját a szabad asszociáción alapuló szemantikai önkényesség jellemzi. Olyan hipotetikus jelentéseket posztulál, amelyek megbízható jelentéstani párhuzamok nélkül szerzőjüket bármilyen magyarázatra feljogosítják (pl. *häntä* 'Schwanz', *häät* 'Hochzeit', *lentää* 'fliegen' ~ *lintu* 'Vogel', *perna* 'Milz').

3) Nem adatolt balti szavak (képzések) rekonstruálása (*hauki* 'Hecht', *koipi* '(Hinter)bein, Oberschenkel, Keule').

4) Nem lexikalizálódott balti participiumot tesz fel a finn szó eredetijéül (*ensi* 'erst, nächst', *lyhyt* 'kurz', *musta* 'schwarz').

Módszertani jellegű kifogásaimat folytathatnám; helyettük inkább hadd utaljak csupán a szakirodalomban megjelent lesújtó kritikákra: Rédei 2000: 226–229; Koivulehto 2001a: 53–59; Nikkilä 2001: 394–403. Ezért érthetetlen számomra Alvre pozitív kicsengésű ismertetése (2000: 223–226) és Kulonen óvatosan bíráló, de inkább megértő és elnéző hangvételű recenziója (2000: 246–252).

Hogy fenti állásfoglalásomat és kifogásaimat alátámasszam, az alábbiakban bemutatom Liukkonen néhány elrettentő etimológiáját:

1. *ensi* (< **enti*) 'erst, vorderst, nächst': a balti *eiti* 'gehen, kommen' ige aktív praesens participiumának nőnemű alakja volna.

2. *hauki* 'Hecht' < balti **šau-*, vö. litv. *šáuti* 'schießen, schnell laufen'. Liukkonen szerint az átadó forma **šau-kē* 'schnell, (Hervor-)schießer' száрма-

zékszó lett volna. E magyarázat szerint a finnek nem a halnevet vették volna át, hanem egy nem adatolt *s* így nem bizonyítható, meglehetősen absztrakt jelentésű deverbális főnevet, amelyet aztán a 'csuka' megnevezésére kezdtek használni. Nos, a szókölcsönzés mechanizmusa nem így működik.

3. *hevonen* 'Pferd' < balti **ešvainis*, pontosabban **ešvoinis*/**ešvainis*: litv. *ašvienis* 'Arbeitspferd', *ašviena* 'Stute'. Liukkonen szerint a késői ősfinn forma *ehvoineh/hehvoineh* (< korai ősfinn **šešvoineš* lett volna. Ez az etimológia jelentésánál nem kifogásolható, de hangtani tekintetben szellemi akrobatamutatvány. A finn szóról l. legutóbb Rédei 1998–1999: 135–136.

4. *hüntä* 'Schwanz' < balti *žengta* vagy *žengtā* 'etwas Hervorragendes, Hervorstechendes' (passzív participium praeteriti); vö. litv. *žėngti* 'schreiten, gehen, (hinzu)treten, (hinauf- bzw. herunter)steigen'. A szó Liukkonen szerint 'herausgestreckt, hervorgeschoben' jelentésű participiumként került volna át a korai ősfinnbe. Ismét ugyanaz a szemléletmód és bizonyítási eljárás: a finnek egy absztrakt jelentésű participiumot vettek volna át, hogy a már ősidők óta ismert fogalomnak ('farok; Schwanz') nevet adhassanak.

5. *hää* (Plurale tantum) 'Hochzeit' (< korai ősfinn **šājä*) < balti **žangā* 'Schritt, Tritt' (vö. litv. *žėngti* 'schreiten, gehen'. A lakodalom alkalmával az ember belép a házasságba, ennél fogva az eredeti jelentés kb. '(ünnepi)lépés; (festlicher) Schritt', ill. 'egy lépés megtevése; Betätigung eines Schrittes' lett volna (így Liukkonen). Véleményünk szerint abszurdum ez a szabad asszociáció alapuló képzet- és gondolattársítás.

6. *ihme* 'Wunder' < balt.: *žin-m-is*, *žin-mē* > korai ősfinn **šimeš* > *imeh*. Vö. litv. *žumė* 'Merkmal, Kennzeichen, Abzeichen, Spur', lett *zime* 'das Zeichen, Mal, das Merkzeichen; die Spur; das Anzeichen, Merkmal'. A **šimeš*-ből elhaszonulással **imeš* keletkezett. „Im Wortinneren war *-nm-* im Frühurfinnischen phonotaktisch unmöglich, sodaß es durch *-m-* substituiert wurde" (60). Az etimológiában tehát két hangtani probléma van. Ezenkívül a finnben 'jel; Zeichen' → 'csodajel; Wunderzeichen' jelentésváltozás történt volna. Így erre a szómagyarázatra három bizonytalansági tényező jellemző.

7. *koipi* (*koipe-*) 'Hinterbein, Oberschenkel, Keule'. Liukkonen szerint olyan balti kölcsönzéssel van dolgunk, amelynek átadó nyelvi alakjai a mai balti nyelvekben nem mutathatók ki. A finn *koipi* két balti szó (litv. *kója* 'Fuß, Bein', litv. *sta'ibis* 'Unterschenkel') kontaminációja révén keletkezett, de mára már elveszett balti alakból származik. Úgy vélem, az ilyen jellegű szószármaztatásokhoz nem kell kommentár.

8. *lentää* 'fliegen' és *lintu* 'Vogel'. Liukkonen a véletlen hangalaki összecsengetésből kiindulva, a két szó között etimológiai összefüggést vél felfedezni. Balti: litv. *listi*, *leñda*, *lindo* 'kriechen, sich verkriechen, eindringen, sich herandrängen, sich einmischen, hineingehen, Platz finden', lett *list*, *lienu*, *lidu*

'kriechen schleichen hineindringen, schmecken, gefallen', **lindā* > litv. *lindā* 'kleine Meise'. Teljes képtelenség, hogy az ősfinnnek a 'repül; fliegen', és a 'madár; Vogel' szavak kifejezésére egy 'mászik, kúszik, bújik; kriechen, sich verkriechen' jelentésű szót kölcsönöztek volna a baltiból. A madarak nem sorolhatók a csúszómászók osztályába! A finn *lintu* szóról l. SKES, SSA, UEW.

9. *lyhyt* 'kurz' < balti **lūžusī* 'abgebrochen', vö. *lūžtī*, - *žtu*, - *žau* 'brechen, entzweigen'. Liukkonen szerint ez esetben is egy intranszitiv ige aktív participium praeteriti alakja került volna át az ősfinnbe. A 'letört, eltört; abgebrochen' és 'rövid; kurz' jelentések persze meglehetősen távol állnak egymástól.

10. *musta* 'schwarz'. Liukkonen szerint egy 'schlagen, hauen' ige semleges-nemű passzív participium praeteriti alakjából (**musta* vagy **mušta*) származik a finn szó (litv. *mušti* 'schlagen, hauen, prügeln'). Az eredeti jelentés 'etwas (blau/schwarz) Geschlagenes (z. B. und vermutlich eben gerade Auge)'. Ezt a szabad asszociációra épülő jelentésértelmezést semmivel sem tudja bizonyítani. Igaz, meg sem kíséri. Az etimológia hangtani problémáira vonatkozóan l. Nikkilä 2001: 401.

Kari Liukkonen Baltisches im Finnischen című könyve nem tekinthető a finn jövevényszó kutatás megbízható alkotásának. Ez azt jelenti, hogy a finn nyelv balti kölcsönzései vonatkozásában továbbra is Kalima Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat (1936) című műve és az utána közzétett idevonatkozó folyóiratcikkek a legfőbb forrásaink.

4.1. Jorma Koivulehto tudományos pályája etimológiai kutatással indult. Disszertációját ('Jäten' in deutschen Mundarten. Wortgeographisch-etymologische Untersuchungen) 1971-ben védte meg, még abban az évben docens lett a Helsinki Egyetemen. 1973-ban segédprofesszorrá (apulaiprofessori), 1983-ban pedig rendes egyetemi tanárrá nevezték ki a germanisztikai tanszékre. 1997 óta emeritus professzor. Eleinte a finn nyelv ősgermán (előgermán) és balti jövevényszavait kutatta, később érdeklődése kiterjedt a finnségi, finnugor (uráli) nyelvek indogermán/árja elemeinek a vizsgálatára is. Koivulehto előtt a germán jövevényszavak kutatói vagy olyan germanisták voltak, akik nem tudtak finnül, vagy olyan fennisták, akik nem rendelkeztek alaposabb germanisztikai iskolázottsággal. Jorma Koivulehto nem csupán a germán nyelvek szakavatott ismerője, hanem évek során alapos ismereteket szerzett a fennisztika és a finnugrisztika területén is. Hamarosan a fennista és a finnugrista nyelvészek világát bámulatba ejtette eredményeivel, és nemegyszer zavart keltett körükben meglepő és néha vitatható etimológiai ötleteivel. Finn és külföldi folyóiratokban mintegy 90 cikkben kb. 250 szóról nyújtott új etimológiát (ezeknek kb. felét a finn nyelv germán jövevényszavai teszik ki). Koivulehto etimológiai öt csoportba oszthatók: (1) a finnségi nyelveknek és a lappnak germán kapcsolatai; (2) a finnségi nyelveknek és a lappnak balti kapcsolatai; (3) a finnségi nyelveknek és a lappnak előgermán és előbalti kapcsolatai; (4) indogermán jövevényszavak a finnben és a rokon

nyelvekben; (5) az előbbiekkal összefüggésben árja és iráni jövevényszavak a finnben és a rokon nyelvekben (vö. Nikkilä 1999: XX–XXI).

Jorma Koivulehto tagadja az ősrökonságot a rekonstruált indogermán alapnyelv és a rekonstruált uráli alapnyelv között. A szóegyezések egyértelműen (indogermán → uráli/finnugor) átvételről tanúskodnak, a hangmegfelelések hanghelyettesítéseknek bizonyulnak (Koivulehto 2001a: 52–53).

Az utóbbi időben Koivulehto etimológiáit és etimológiai módszerét számos kritika érte: Helimskij 2000: 499–533; Janhunen 1999: 211–215, 2001a, 2001b: 33–34; Kulonen 1999: 240–244; Ritter 1993: 9–226, 2001: 224–226. A továbbiakban a megjelentetett kritikai állásfoglalások és saját etimológiai tapasztalataim alapján nyilatkozom Koivulehto szómagyarázatairól és módszeréről. Koivulehto etimológiáit *Verba mutuata* (MSFOu 237.) című gyűjteményes művéből és *Uralische Evidenz für die Laryngaltheorie* (1991) című monográfiájából idézem.

Abból indulhatunk ki, hogy az indouráli lexikai egyezések nem kölcsönösek. Az indogermán (árja, ősgermán) alapnyelvben – egy-két bizonytalan szóegyezéstől eltekintve – nem mutathatók ki uráli/finnugor jövevényszavak. A két nyelvcsalád futó áttekintése is jelentős eltéréseket árul el. Kvantitatív tények: az indogermán 10–17 nagyobb ágat és kb. 200 nyelvet, az uráli 6–7 ágat és kb. 20–25 nyelvet foglal magába. Következésképpen az indoeurópai összehasonlító anyag többszörösen nagyobb az urálinál. A nyelvek átlagosan 25–30 fonémát használnak. Ily módon a sokkalta nagyobb indogermán szókészlet figyelembevétele és bizonyos fonotaktikai korlátozások mellett (pl. az uráli oldalon szóeleji mássalhangzókapcsolatok kerülése, két magánhangzó nem vagy csak korlátozottan fordul elő egymás mellett) nagy a valószínűsége annak, hogy két vagy több nem rokon nyelvben nem csekély hasonló hangalakú és jelentésű szó fordulhat elő. Az indogermán-uráli/finnugor kapcsolatokat illetően különösen ingoványos talajra jut a kutatás a laringális teória alkalmazása révén. Ugyanis amilyen hasznos ez az elmélet az indogermánon belüli összehasonlító nyelvészet számára, olyan nehezen kezelhető eszköz a külső összehasonlítások számára (vö. Janhunen 1999: 213 kk.)

Jorma Koivulehto gyűjteményes könyve (*Verba mutuata*) bevezető fejezetében így vall etimológiai kutatómunkája indulásáról: „Zur Erforschung von Lehnkontakten hat mich ganz prinzipiell die Einsicht angeregt, daß neue Wörter einerseits nicht einfach »vom Himmel« fallen, andererseits aber eine große Anzahl ostseefinnischer u. a. Wörter, die nach dem heutigen Sprachgefühl unmotiviert, also Grundwörter sind, bisher ohne jegliche Etymologie (Herkunftsangabe) waren” (Koivulehto 1999: 3). Koivulehto szerint az etimológia számára logikusan csak három lehetőség van: 1. származékszó a már meglévő rövidebb tövekből, 2. kölcsönzés, 3. hangtanilag motivált deskriptív, ill. onomatopoetikus szóteremtés („Urschöpfung”) (uo.). Az uráli/finnugor (FP, FV, Ug. stb.) korrig visszavezethető

szókészlet vonatkozásában ez azt jelenti, hogy – Koivulehtot követve – eredet tekintetében ősi szavaink is ebbe a három kategóriába tartoznak. Hogy melyikbe, azt ma már (vagy ma még) nem tudjuk megállapítani. A fenti nyilatkozatból az világlik ki, hogy Koivulehto derűlátó, optimista etimológus, szerinte minden szó megfejthető. Ez a szemléletmód helyeselhető, hiszen feltétlenül elősegíti a tudományos vizsgálódást, ugyanakkor az eredmények mindenkori megbízhatóságára nézve némi hátránnyal is jár: az ilyen típusú tudós valamennyi szó eredetét kibogozhatónak gondolja. Ez a szemléletmód és kutatói eljárás óhatatlanul együtt jár olykor téves szóeredeztetésekkel. Közhelyszámba megy, de nagy igazságfedezete van a következő megállapításnak: minden nyelv szókincsének nem elhanyagolható hányada minden megfejtési kísérletnek ellenállva (talán örökre) ismeretlen marad.

4.2. Szóljunk röviden Koivulehto etimológiai módszeréről. Ismeretes, hogy a gyökelmélet az indogermán és a sémi nyelvészetben született, amely olyan nyelvi sajátosságokra világít rá, amelyek pl. az uráli nyelvekből hiányoznak. Koivulehto is a gyökelméletet alkalmazza etimológiai korpuszában. A jövevényszó gyanújába vett finn, finnugor (uráli) szavakat kikövetkeztetett előgermán, előbalti, indogermán, árja gyökökből vagy gyök + gyökbővítmény (szuffixum) kapcsolatából próbálja levezetni (Wurzel und Wurzelerweiterung). A gyök absztrakció: kérdés, hogy valaha létezett-e. Például a lat. *dominus*, *femina*, *civis* szavakból elvont *domin-*, *femin-*, *civ-* gyökök (tövek) csak nyelvtani entitások, valójában nem léteznek/nem léteztek. A gyök tehát nem felel meg az agglutináló uráli/finnugor nyelvek töveinek/tőszavainak, mely utóbbiak mindenkor ténylegesen létező szavak lehettek, illetőleg ma is azok. Egyébként is Koivulehto „előgermán” stb. jövevényszavai a hipotézis fokán állnak, a hozzájuk kapcsolódó kronológiai, areális és tipológiai kérdések egyelőre nincsenek megnyugtató módon tisztázva (vö. Janhunen 2001a).

Koivulehto felette bonyolult hangfejlődésekkel operál. A hanghelyettesítések területén némely esetben olyan nem igazolt, illetőleg nem igazolható fejlődési láncolatokat tesz fel, amelyek csak az általa feltett etimológiákban volnának meg (l. alább az egyes etimológiákkal kapcsolatban).

Koivulehto a jelentésmegfelelések területén nagy fontosságot tulajdonít a szemantikai párhuzamoknak. A szerző itt valóban szép eredményeket ért el, a jelentéstani magyarázatok széles ismeretekre és körültekintő kombinatív készségre vallanak. Ugyanakkor éppen a szemantikai vonatkozásokkal kapcsolatban merülhetnek fel komoly kifogások. Koivulehto etimológiáit az indogermán (előgermán stb.) és a finn (finnugor/uráli) szavak közötti szemantikai távolság teszi bizonytalanná. A jelentések nem vágnak egybe, ezért a szerző kénytelen szemantikai elmozdulásokat feltenni. Koivulehto szóegyeztetései többségére jellemző: előgermán (indogermán stb.) oldalon széles jelentéskör, finn (finnugor stb.) oldalon egy konkrét jelentés (vagy jelentéskör). Némelykor előfordul, hogy

az előgermán stb. széles jelentéskörnek csak egyetlen jelentése illik az átvevő nyelv szavának jelentéséhez. Ám gyakran ez a jelentésmegfelelés is csak jelentésváltozások feltevése útján lehetséges. Aligha valószínű, hogy széles jelentéskörű szót vettek volna át az ősfinnnek (finnugorok) valamely konkrét fogalom megnevezésére. Pl.: finn *juo-* 'trinken' < **juye-* (*juxi-*) ← *gu-g^hew-/gug^hu-*: óind *juho-/juhu-* 'gießen, bes. Opfertrank gießen' (Koivulehto 1991: 17); finn *souta-* 'rudern' < **suye* (*suxi-*) U 'rudern' ← idg. **suH-é-*: óind *suváti* 'setzt in Bewegung, treibt an, erregt, belebt...' A 'rudern' jelentés 'das Boot mit Rudern in Bewegung setzen, vorwärtstreiben' jelentésre mehet vissza (Koivulehto 1999: 298); lapp *guoppá*, *-p'pâg-* 'Schimmel' ← germ. **χwapja-*: gót *af-hwapjan* '(trans.) ersticken, auslöschen' (uo. 323).

Szavakat általában valamely korábban ismeretlen tárgy, dolog vagy fogalom megnevezésére szoktak kölcsönözni, jóllehet vannak ún. „fölsleges” átvételek is. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy az ún. „fölsleges” idegen szavak némelykor nem megnevezés, hanem az affektív (amelioratív vagy pejoratív) jelentésárnyalat miatt kerülnek át az átvevő nyelvbe. Idetartoznak bizonyos szleng-szavak, pl.: m. *fater* 'Vater', *muter* 'Mutter' (< német), *bekrepál* 'sterben' (olasz-német), *dikhál* 'schauen' (< cigány); finn *bamlaa* 'sprechen', *eldis* 'Feuer', *fisu* 'Fisch' (< svéd); svéd *kola* 'abfahren, abkratzen, sterben', *pojke* 'Junge' (< finn).

Koivulehto etimológiai között ilyen szavak vannak: 'iszik', 'nő, növekszik', 'asszony, nő', 'fa', 'fő' stb. Rejtélyes, hogyan boldogultak az uráliak (a finnugorok), mielőtt ezeket a szavakat átvették. Miért váltak meg olyan szívesen saját eredeti szavaiktól? Második rejtély: a kölcsönzők majdnem minden esetben ügyeskedtek valamely képzett szót átvenni az indogermánból, amelynek a mai nyelvekben semmi nyoma sincs. Netán az (esetleg kétnyelvű) uráliak/finnugorok látták el az indogermán gyököket valamilyen átadó nyelvi képzőbővítménnyel? Harmadik rejtély: a kölcsönző fél a szokásos ablaut-alakok helyett hangtani és szóképzési tekintetben szokatlan, nyelvi adatokkal meg nem támogatott formát vett át. Ez a helyzet pl. a finn *kasvaa* 'wachsen' esetében. Vö. **kaswa-* 'wachsen, zunehmen' FW, ?FU. Koivulehto (1991: 32–33) átadó alakul idg. **h₂awks-e/o-* alakot posztulál (a finnben *-ws-* > *-sw-* hangátvetést kellene feltenni). Erre a rekonstruált formára hangtani okokból, vagyis a finn (mordvin, cseremis) és az indogermán szó egymáshoz közelítése végett van szükség. Valójában az indogermánban **h₂awg-* (< **h₂ewg-*)/**h₂wegs-* ablautvariánsokat (Schwebeablautvarianten) szokás rekonstruálni (vö. Ritter 1993: 87–88; Helimskij 2000: 529–530).¹ Negyedik rejtély: Jorma Koivulehto számos esetben számol az előger-

¹ **wene-še* 'Boot, Kahn' FW > finn *vene*, *veneh*, *venhe* 'Boot, Kahn, Barke, Nachen'; észt *vene* 'Kahn, Boot' | lapp N *fânás*, *vânás* ua. | mord. E *venč*, *vänč*, M *veňeš*, (dem.) *veňeškä* 'Kahn' (UEW 819). Koivulehto (1994: 232–233) e szócsaládot idg./elő-

mán/előbalti stb. szavak nyugatról keletre vándorlásával a volgai, permi, sőt az ugor nyelvekig. Ez a feltett nyugat → keleti migráció kronológiai és areális tekintetben – amint erről fentebb már szoltunk – felette hipotetikus. A jövevényszavak nyugatról kelet felé vándorlásának akkor volna némi valószínűsége, ha ilyen szókölcsönzés a volgai, permi és ugor nyelvek között is kimutatható volna. Tehát mordvin ↔ permi, cser. ↔ permi, permi ↔ ugor. Ilyenekről azonban nem tudunk. Vannak a zürjénben vepsze/karjalai jövevényszavak (Kr. u. 11–12. század után) és a cseremiszből permi/ösvotják/votják átvételek (Kr. utáni 8–10. században és utána), kisebb számban votják → cseremiszből irányú kölcsönzés is előfordul. Az obi-ugor nyelvek zürjén jövevényszavai a 11–12. század utáni időből vagy későbből valók. Régebbi kapcsolatok a felsorolt finnugor nyelvágak és nyelvek között aligha lehettek.

Jorma Koivulehto kétségtelenül kimagasló eredményeket ért el a finn, továbbá az uráli nyelvek indogermán jövevényszavai kutatása terén. Az eljövendő etimológiai munkálkodás feladata lesz ezen egyeztetések felülvizsgálata és a tévesnek bizonyuló etimológiai javaslatok kirotálása. Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy Koivulehto néhány valószínűtlen egyeztetése alternatív javaslatként bekerült az SSA-ba: pl. *katsoa* 'ansehen, betrachten', *kypsä* 'reif, gar', *salko* '(dünne, lange) Stange', *soutaa* 'rudern', *susi* 'Wolf', *tuuli* 'Wind'. Koivulehto etimologizálásával kapcsolatban így ír Ritter (2001: 226): „Sollte einmal jemand die Möglichkeiten haben, sich ebenso intensiv wie Koivulehto mit den in Rede stehenden uralischen Wörtern zu befassen, wird die »Evidenz« von 1991 beträchtlich schrumpfen.” Nem világos, hogy milyen zsugorító hatásra gondolt Ritter. Az aligha valószínű, hogy a Koivulehto által tárgyalt uráli szavak újbóli megvizsgálása révén az ősi szókincsbe tartozó elemek száma jelentősen megnövekedne. Inkább a „belső” keletkezésű etimológiák: deszkriptív és onomatopoeitikus szavak, valamint az újrastrukturálódással (vö. Mauno Koski, Osmo Nikkilä) létrejött szavak vizsgálata folytán várhatók újabb eredmények.

árja/korai ősrja átvételnek tartja: **wen-(e/o-)* óind *ván* 'Baum, Holz'. – Helimskij (2000: 500) e hipotetikus szókölcsönzéshez tréfás történetet kerekített: Egy előfinn–mordvin ellátogat egy előindogermán faluba. Arra a kérdésre, hogy mi járban van, azt válaszolja, hogy egy szóra volna szüksége a 'csónak' megnevezésére; van ugyan néhány saját szavuk is erre a fogalomra, de mostanában divatos a dolgoknak indogermán nevet adni. A vendéglátók egyetlen 'csónak' jelentésű szót sem adnak neki. Hosszas koldulás után az előfinn–mordvin látogató a már eltűnőben levő **wen-(e/o-)* 'fa; Baum, Holz' szót kapja meg, de ezt is csak azzal a feltétellel, ha álcázás céljából egy szokatlan, nem-indogermán képzőt (pl. -š-t) függesztenek hozzá. A szót csak a szanszkrit *vána-* és az avesztai *vāna-* alak őrzi (az *e* vokális nélkül), így senki sem fogja észrevenni, hogy hiányzik. A szót a képzővel azért kell álcázni, nehogy bizonyos irigy indogermán emberek felismerjék és visszavegyék tőle. Végül Helimskij hozzáfűzi, hogy Koivulehto etimológiai javaslata nem sokkal realistább a tréfásan ironikus történetnél.

4.3. Az alábbiakban – bizonyos válogatással – Koivulehtonak néhány, véleményem szerint problematikus, illetőleg elfogadhatatlan etimológiáját tárgyalom röviden.

1. Lapp N *čuonja* (*čuonje* is), *-dnjag-* 'Gans' < korai ősfinn **śaňak*, ill. *ćaňak* (vagy er. *śaňat?*).

< idg. **ġhan-*, **ġhan-ad/ġhan-ud* > germ. **ganat-/ganut-* > ófném. *gana33o*, *gani3o*, *gane3o*, *gan3o* 'anser; Gänserich' (Koivulehto 1999: 235–236).

Az *-ak* (*-ag-*) lapp képző (Stammerweiterung), amely esetleg az idg./előgerm. *-ad*-et helyettesíti. Lehetséges, hogy a *k t*-ből keletkezett. A szóbelseji *ň* a szókezdő *ś* vagy *ć* hatására palatizálódott (Koivulehto 1999: 235–236). – Bizonytalan egyeztetés: 1) a szóbelseji *ň* szabálytalan. 2) a lapp szó saját nyelvi képzőt kapott (esetleg képzőhelyettesítés), 3) a szó csak a lappban van meg; aligha lehetséges, hogy a 'Gänserich' fogalomra nem lett volna szó a lappban.

A 294. lapon idevonja még a zürj. *źoźeg* 'Gans' szót is. Nyilván elkerülte Koivulehto figyelmét, hogy a zürjén szónak votják megfelelője is van: *źaźeg*, *źaźeg* ua. Ezt a szót az *s*-szel bővült idg. **ġhan-s-* alakból eredezteti. Az *-eg* permi képző. A bővülés (*-s-*) és a permi képző zöld utat ad ennek az etimológiai ötletnek Koivulehto számára. És a súlyos hangtani nehézségről még nem is szóltam: hogy az indogermán és a permi szót egymáshoz közelítse, kénytelen szóbelseji *s* > *ź* asszimilációt feltenni. Az őspaniai alapalak **źoźeg* lehetett (l. KESK). Az **o* vagy előpermi **e*, vagy **a* **o* magánhangzóra vezethető vissza. Ezek után úgy vélem, senkiben sem merülhet fel kétely ezen etimológia elvetésével kapcsolatban.

2. Lapp N *guoppá*, *-ppâg-* 'Schimmel'; < késői őslapp **kōppe-*; déli észti *kope* (Gen. *koppe*) 'Muffigkeite, Schimmel'.

< germ. **χwapja-* > gót *af-hwapjan* '(trans.) ersticken, auslöschen' (Koivulehto 1999: 323).

A 'penész; Schimmel' és az 'elfojt, kiolt; ersticken, auslöschen' jelentések meglehetősen távol esnek egymástól.

3. Finn *ihminen* (Gen. *ihmisen*), régebbi alakok: *inhiminen*, *inheminen* 'Mensch' | mord. E *inže*, M *inži* 'Gast' < **inše* FV (UEW 627)

< idg./előgerm./előárja **ġnh₁*, ill. **ġnh₁-e/o*: óind *jā-h* 'Abkömmling, Nachkommenschaft, Geschöpf, Wesen' (Koivulehto 1991: 79–82).

Koivulehto (i.m. 80) szerint a FV szó jelentése 'Geschlecht, Familie, Nachkommenschaft; Mann' lehetett. Az indogermán gyök ige: 'zeugen, gebären'. Ez a szóegyeztetés első nehézsége. Az idg. **ġnh*-nek a FV alapnyelvben **in-* volna a folytatója. A FV **inše* rekonstrukció *še* eleméről ezt írja Koivulehto: „Der Ausgang *-eš* ist typisch in baltischen und germanischen Lehnwörtern” (i. m. 81). A másik nehézség tehát a *še* szegmentum, amely a jelen etimológia értelmében deverbális főnévképző volna. Erre azért van szükség, hogy a FV **inše in-* része

levezethető lehessen az idg. **ǵn* gyökből. Persze nem tudjuk, hogy átadó vagy átvevő nyelvi képzőbővítményről van-e szó. A hangtani-alaktani nehézségeket még tetézi a szemantikai képtelenség: az indogermán stb. eredeztetés alapján az **inše* szóban 'Abkömmling, Nachkommenschaft' → 'Mensch, Mann' jelentésváltozással kellene számolni. Végkövetkeztetésünk: a FV **inše* bizonyára jövevényszó, de a javasolt indogermán gyökkel sem hangtanilag-alaktanilag, sem jelentéstanilag nem tarthat össze.

4. Finn *juo* 'trinken' stb. < **juye-* 'trinken' FU (UEW 103).

< előárja **ǵu-ǵ^hew-/ǵu-ǵ^hu-* > óind *juho-/juhu-* 'gießen, bes. Opfertrank gießen' (Koivulehto 1991: 17–18).

A különböző nyelvekből idézett kollokvialis, tréfás stílusértékű párhuzamok ellenére ('gießen' → 'in sich gießen' → 'trinken', Koivulehto: i. h.) éppen a szemantikai távolság miatt ez az etimológia nem fogadható el. Aligha hihető, hogy a finnugoroknak ne lett volna az 'iszik' fogalomra szavuk (= **juye-*). Ha pedig igen, miért kölcsönöztek volna egy előárja szót? Kérdés: szabad-e a tréfás hangulatkeltést, mint szemantikai magyarázó elvet biztos tényként ősi időkbe visszavetíteniünk?

5. Finn *katso-* 'sehen, ansehen, schauen...' | lapp N *gaččá, -ačč-* 'look, look at; look after, tend, herd' | zürj. *kažal-* 'bemerken, beobachten' < **kače-* FU (UEW 640).

< (északnyugati) germ. **gātja-* (= ősgerm. **gētja-* > óészaki *gæta* 'aufpassen, achtgeben auf, bewachen, (Vieh) hüten', svéd (dial.) *gäta* 'aufpassen, achtgeben auf (ein Kind usw.), Vieh hüten' (Koivulehto 1999: 258–260).

Koivulehtonál csak a finn és a lapp szó szerepel, a zürjén szó idetartozását Erkki Itkonen szóbeli közlésére hivatkozva (i. h. 260) nem fogadja el. – Az északnyugati germ. **ē* > *ā* változás viszonylag kései átvételre utal, ugyanakkor a germ. *ā* és a korai ősfinn *-čč-* együttlétézése nem lehetett hosszú (?Kr. e. 200 – Kr. u. 500).

Véleményem szerint a finn–lapp–zürijén egyeztetés kifogástalan. A FP **a* > lapp *ae*, továbbá a FP **a* > korai őspenni **ä* > zürj. *a* a szóbelseji *ž* < *č* palatalizáló hatásával magyarázható (UEW 640). A FP **a*-hoz az ősgerm. **ē* nem illik. (A késői északnyugati germ. *ā* kronológiai okokból a FP etimológia esetében nem jöhet szóba.)

6. Finn. *kesy*, (dial.) *kesu* '(von Tieren) zahm, fromm; (von Menschen) fügsam, gutmütig, freundlich, vertraulich, zudringlich' | zürj. *goz (gozj-)* 'Paar' | votj. *kuz* ua. (Koivulehto egyeztetése, l. 1991: 40–44). – Az UEW (645) a permi szavakat ?-l-lel a következő szavakkal veti egybe: finn *kansa* 'Volk, Nation, Leute'; észt *kaasa* 'Genosse, Gefährte, Gatte, Gattin' | lapp N *gažze, -žž-* 'household (often in opposition to a single individual)'.

FP **kese* 'gut, tüchtig, passend (Freund, Gatte)' < idg. **h₁esu-*, ill. **h₁su-*: óind *sú, su-* 'gut, wohl', lat. *erus* 'Herr', *era* (ólat. *esa*) 'Herrin'.

A jövevényszavak esetében ritkán tapasztalható szemantikai távolság az etimológia helyessége ellen szól. Az idézett jelentéstani párhuzamok (ném. *gut* ~ *gätlich* 'passend' ~ *Gatte, Gattin*) sem teszik áthidalhatóvá a jelentéseltérést. A bizonytalanságot csak fokozza, hogy a permi szavak más etimológiai összefüggésbe is beletartozhatnak.

7. Finn *kylmä* 'kalt, kühl; Kälte' | lapp N *gálmás, -l'bm-* 'frozen' | mord. E *kel'me*, M *kel'mä* 'kalt, Kälte, Frost' | cser. KB *kálmə*, UB *kälme* 'gefroren, erfroren' | votj. *kin* (*kinm-*) 'Frost, Kälte; frostig, gefroren' | zürj. *kin* (*kinm-*) 'gefroren, erfroren, kalt, frostig' < **kilmä* (**külmä*) 'kalt; Kälte; Frost...' FP (UEW 663).

< balti (talán már előbalti) *-m-* képzős származék a **gel-* (<idg. **g^uel-*) tőből: litv. *gelumà* 'strenges Kälte, Frost' (Koivulehto 1983: 125–127).

Az etimológia hangtani és jelentéstani tekintetben kifogástalannak látszik. Egy 'kalt, Kälte' jelentésű szó az alapszókinszhez (FP) tartozik, a szókölcsönzésnek nincs semmiféle motivációja. Problematikusnak látom a balti (és germán) szavaknak a permi nyelvekig való elvándorlását.

8. Finn *kypsä*, (dial.) *kypsi* 'reif, gar' | ?lapp I *kopšg-* 'kypsyä; reifen' | votj. *kišmal-* 'reifen, reif werden' | zürj. *kišmi-* ua. < **kipše* (**küpsä*) 'reif; reif werden, reifen' FP (UEW 665–666).

< balti **kepta-*, (talán már előbalti–idg.) **k^uepto-*: litv. *kèptà* 'gebacken, gebraten' (Koivulehto 1983: 122–125).

Koivulehto a FP és a balti szavak egymáshoz közelítése érdekében korai ősfinn **küpte* (?**kepte*) alakból indul ki: **küpti* > **küpci* > **küpsi* > **küpsi*: **küpsen*. Ennek persze a permi szavak hangalakilag nem felelhetnek meg. Kénytelen tehát feltenni, hogy a finn szó a *ti* > *ci* > *si* változás után jésített *ś*-szel került be a permi nyelvekbe. Túl sok feltevés! A **küpte* (**kepte*) rekonstrukciót adatok nem támogatják, a felvázolt fejlődési sorra Koivulehtonak csak azért van szüksége, hogy eljuthasson a mai *kypsi*, *kypsä* alakokhoz, és valahogy a permi szavakat is kapcsolatba hozhassa a finnségiekkel. Marad persze még a nyugatkeleti szóvándorlás hipotézise.

9. Finn *orja* 'Sklave, Sklavin' ... | votj. S *var*, G *war* 'Sklave, Diener, Knecht' | zürj. ózürj. *ver* ua. < *orja* 'Sklave' FP ? < (korai) ősarja: óind *ārya-* 'Arier' (UEW 721).

Koivulehto (1999: 330–331) a permi szavak esetében eredeti **worja* < idg. **wor'gó-* 'Arbeiter' alakból indul ki, amelyet az idg. **werg-* 'wirken, tun' gyökre vezet vissza. A permi szavakra vonatkozó értelmezése nyilvánvaló tévedésen alapul. A permi adatok szöveleji *v*, *w* hangja másodlagos: FP **orja* > korai őspermi **or* > késői őspermi **wor* > votj. *war*, *var*; a zürj. *ver* **or* > *e* delabializációval magyarázható (UEW 721).

10. Mord. E M *pije-* 'gar kochen (intr.)' | zürj. *pu-* 'kochen; sieden (tr., intr.)' ... < **peje-* 'kochen, sieden' U (UEW 368).

< idg. **b^heh₁-(ye/o-)* 'wärmen, rösten' > germ. **bē-je/a* > ófném. *bā(j)en* 'bähen, (Brot) rösten', újfném. *bähen* (Koivulehto 1991: 55–56).

Koivulehto (i. m. 85) az indogermán gyök átvételének tartja a **pišä-* 'braten, kochen' U (l. UEW 385) és a **paše-* 'braten, backen, rösten' FP (l. UEW 725) szócsaládot is. Én úgy látom, hogy csak a belső uráli–finnugor viszonyok tisztázása után lehetne az esetleges távolabbi összefüggéseket megvizsgálni. Egyébként mind az U **peje-*, mind az idg. **b^heh₁-* ősi onomatopoetikus szó lehet (vö. UEW 368), ami viszont arra mutathat, hogy egymástól független keletkezésűeknek kell lenniük.

11. Finn *puu* 'Baum, Holz'... <**puwe* 'Baum, Holz' U (UEW 410).

< idg. **b^huH-*, ill. **b^howH-* 'wachsen, gedeihen': ófném. *boum*, óang. *beam* 'Baum' (Koivulehto 1999: 56–59).

Az indogermán széles 'wachsen, gedeihen' jelentéssel szemben az uráliiban szűk és konkrét 'Baum, Holz' van; a 'Baum' jelentés csak a germánban van meg. A szemantikai távolság a kölcsönzés ellen szól. Ezzel a Koivulehto-etimológiával kapcsolatban is ugyanaz a kérdés vetődik fel: hogyan nevezték az uráliak a fát ('Baum, Holz'), és egyáltalán volt-e szavuk erre a fogalomra, ha a **puwe* indogermán eredetű.

Az idg. **b^huH-* stb. gyök tartozékának tekinti Koivulehto (i. m. 58) a votj. *piž* 'Boot' stb. szavakat is. A 10. szám alatt tárgyalt **peje-*, **pišä-*, **paše-* szavakra utalva a 'Boot' esetében **pušV* alakot rekonstruál, és azt az idg. **b^huH-* gyök *š-* es bővítményének tartja. Ez azonban téves, mivel a szóbelseji mássalhangzó **č* lehetett, vö. **pučz* 'Kahn, Boot, Schiff' FP, ?U (UEW 398–399).

12. Finn *souta-* 'rudern'... <**suyē-* 'rudern' U (UEW 448–449).

< idg. **suH-e/o* 'in Bewegung setzen, antreiben': óind *suvāti* 'setzt im Bewegung, treibt an, erregt, belebt' stb. (Koivulehto 1991: 59–63, 1999: 298–299).

Az egyeztetésnek szemantikai akadályja van: az indogermán általános széles jelentésből nem lehet megmagyarázni a konkrét 'rudern' jelentést. Koivulehto érvelése – az uráliiban jelentésszűkülés történt – erőltetett, nem bizonyítható. A szókölcönzés mechanizmusa nem így működik. A korábban ismeretlen tárgyra, fogalomra szokás jövevényszavakat átvenni. – A m. *evez* 'rudern' igének az idg. **sewH-* gyökváltozatból való levezetése (Koivulehto 1991: 62–63) ugyanebbe a jelentéstani nehézségbe ütközik. A magyar szóra vonatkozóan l. **ewä* 'Flosse' FU (UEW 76).

13. Finn *suoli* (Gen. *suolen*) 'Darm'... <**šola* 'Darm' FU (UEW 483).

< idg. **k'olo-* (ill. **kolā*, vö. ófném. *hala*) > gr. *κόλ-v* 'Dickdarm, Grimmdarm'. Vö. idg. **k'el* 'bergen, verhüllen': ófném. *hala* 'Hülle, Schale', óind *šālā* 'Hütte, Haus, Gemach' (Koivulehto 1999: 283–285).

A szónak 'bél; Darm' jelentése csak a görögben van. A többi indogermán

nyelvben ezek a jelentések fordulnak elő: 'Hülle, Hülse, Schale, Futteral, Scheide' és 'Hütte, Haus, Gemach, Vorratskammer'. A szemantikai különbséget Koivulehto a következő módon próbálja áthidalni: „der Darm kann als eine (verbergende) Hülle, als Futteral, Scheide u.dgl., auch als Hütte angesehen und benannt werden” (i. m. 284). A szemmel láthatóan metaforikus használatú jelentéstani párhuzamok (finn *kota*: 'Zelt, Hütte' ~ *lapsenkota* 'Geburtshaut' ~ vepsze *perze-koda* 'Dickdarm', *perze* 'Hintern') ellenében sem tartom valószínűnek, hogy a finnugorok egy 'Hütte, Hülle, Schale usw.' jelentésű szót vettek volna át, hogy a 'belet' meg tudják nevezni. Nem világos számomra a következő lapalji jegyzet: „Nach Pekka Sammallahti sei das ostjakische Wort wohl nicht unmittelbar mit dem fi.-perm. Wort zu verbinden, sondern könnte eine separate, wohl spätere Entlehnung darstellen (mündliche Anmerkung)” (283). Az osztj. *V sol*, DN *sut*, O *sol* 'Darm' mind hangtani, mind jelentéstani tekintetben kifogástalanul illik a többi rokon nyelvi szóhoz. Vajon a szétválasztásra azért van szükség, hogy az osztják szó ne zavarja az indogermán (germán?) szó keletéről nyugatra (kizárólag a permi nyelvekig) tartó vándorlását?

14. Finn *susi* (Gen. *suden*) 'Wolf' (megfelelők: észl, vót, liv) < késői ősfinn *susi* < középső ősfinn **śuci* < **śuńci* < **śunti* < korai ősfinn *śunte* (ill. **ćunte*).

< idg. **k'untó* (morphematisch **k'untó*+*tó*- > germ. **χunda* > ófném. *hunt* 'Hund' (Koivulehto 1999: 237–238).

Koivulehto szerint a dentális nazális a *ci* > *ti* előtt eltűnt. Az eltűnést a paradigmikus kohéziós erő (rendszerkényszer) hatásával magyarázza: **śunte*: Gen. **śunten*: Part. **śuntta* Nom. Pl. **śuntet* > középső ősfinn **śuńci*: Gen. **śunten*: **śuntta*: *śuntet*. Hangtörvényesen ebből később **śuci*: **śunten*: **śutta*: **śundet* lett. A paradigmikus kohéziós erő hatására *śuci*: **śuten*: **śutta*: **śutet* = késői ősfinn **susi*: **suden*: **sutta*: **sudet*. Végkövetkeztetése: a hangtörvényes paradigmát egyszerűbb típus helyettesítette.

A problémát abban látom, hogy a nazális eltűnésével rendkívül bonyolult úton egyszerűsödött paradigmát Koivulehto csak indogermán/germán szavakkal tudja igazolni. Tehát azt hozza fel bizonyítékkul, amit először bizonyítania kellene. Ilyen jellegű egyszerűsödésről nem tudunk a finnben (vö. Hakulinen 1979: 50). Az egyeztetés jelentéstanilag kifogástalan volna, de a bonyolult, egyedülálló és valószínűtlen hangfejlődési sor miatt nem fogadható el.

15. Finn *tosi* (Gen. *toden*) 'wahr, ernst', *tottu-* 'sich gewöhnen', *tottele-* 'einem gehorchen, gehorsam leisten'.

< idg. **dmtó*- 'gebändigt, gezähmt' (morphematisch **d̄m* + *tó*-, PartizipPass. zu idg. **domə*- 'zähmen, bändigen'): óind *dāntá*- 'gebändigt', lat. *domitus* 'gebändigt', germ. **tamja*- > óészaki *temja* 'zähmen; gewöhnen' (Koivulehto 1999: 238–240).

A korai ősfinn **tomte* > **tomti* > **tonti* > középső ősfinn **tońci* > **toći* >

**toši* > *tosi* hangtani fejlődési sorra vonatkozóan l. a *susi* (14) alatt mondottakat. Az indogermán jelentések közül Koivulehto a 'gezähnt-gewohnt' jelentést teszi meg alapjelentésül, mivel ez illik egyes finnugor származékok jelentéséhez. Véleményem szerint a súlyos hangtani és jelentéstani nehézségek miatt a *tosi* a téves etimológiák közé tartozik.

16. Finn *tuuli* (Gen. *tuulen*) 'Wind', *tuule-* 'wehen, blasen (Wind)'... < **tule* 'Wind' FP (UEW 800).

< idg. **dhuH-li-* *'Stiebendes, Wehendes' < idg. **dhew-H-* 'stieben, wirbeln, bes. von Staub, Rauch, Dampf; wehen, blasen': lat. **fūli-*: *fūligō* 'Ruß', litv. *dūlis*, *-io* 'Nebel, Dunst; Räucherwerk zum Forttreiben der Bienen' (Koivulehto 1991: 65–66, 1999: 299).

Koivulehto 'stieben, wirbeln', ill. 'wehen, blasen' gyökjelentést tesz fel. Ennek az igei széles jelentésnek a FP 'Wind' nehezen felelhet meg. Igaz, a finn igei *tuule-* alaknak is van 'wehen, blasen' jelentése. Ám mind a FP, mind pedig az indogermán szó onomatopoeitikus jellege gyengíti etimológiai összetartozásukat.

17. Finn *varma* 'sicher' < idg.: óind *várman-* 'Schutzwehr, Panzer'; ebbe a szócsaládba tartozik még óind *várutha-* 'Schirm, Schutz, Wehr' (Koivulehto 1999: 226).

A finn *varjo* 'Schatten; Schutz, Schirm', észt *vari* (Gen. *varju*) 'Schatten, Bedeckung, Schirm, Decke, Verbogenheit, Schutz', *varjuline* 'schattig, beschattet; verborgen, sicher...' (Koivulehto i. h.) nem megfelelő párhuzam, mivel itt 'Schatten, Schutz, Schirm' lehet az eredeti jelentés (l. SSA). Ebből viszont a 'sicher' jelentés csak áttételesen (fejlődési fokozatok közbeiktatásával) volna megérthető.

5. Eino Koponen *Eteläviron murteen sanaston alkuperä – Itämerensuomalaista etymologiaa* (MSFOu. 230) című monográfiája három tematikai egységre tagolódik: az első rész a bevezetés, továbbá az alapanyag és annak megrostálása (7–32); a második részben a szerző etimológiai elveiről és módszeréről olvashatunk (33–65); a harmadik részt a déli észt alaptövek etimológiai elemzésének szenteli (66–233).

Koponen abból indul ki, hogy a finn és a finnségi nyelvek szókincse nagyrészt onomatopoeitikus-deszkriptív gyökökre vezethető vissza. A gyökök struktúrája (C)VC, a második mássalhangzó gyakran likvida, nazális, esetleg más mássalhangzó (pl. *h*). A szavak vagy a magánhangzó, vagy valamelyik mássalhangzó variálása révén jönnek létre. Pl.: *tVr*-gyök + *ise* képző: *tarise-* 'schwätzen', *tirise-* 'brutzeln', *torise-* 'röcheln, schwätzen', *turise-* 'brodeln, schwätzen', *tyrise-* 'schwätzen', *tärise-* 'zittern', *törise-* 'brummen'. – Az egy alapgyököt tartalmazó szavak sorozatokat képeznek, amelyeknél vagy a magánhangzó, vagy valamelyik mássalhangzó megváltoztatása révén jönnek létre az új szóalakulatok: *kil(inä)*: *kal(ina)*: *kol(ina)*: *sol(ina)*: *sor(ina)*: *lor(ina)*: *lot(ina)*.

Koponen gyökszármaztatási módszere elmosza a határt az ún. neutrális sza-

vak (az etimologizálható ősi szavak, jövevényszavak) és a voltaképpeni onomatopoeitikus-deszkriptív szavak között. Pl. a finn *terä* 'Schneide, Schärfe, Spitze, Gipfel' és a *turpa* 'Schnauze, Maul' FU, illetőleg FP eredetű szavak (UEW 522, 801), ám Koponen a *tVr*- és *tVrC*-gyök alá sorolta be őket (i. m. 55). A finn *virta* 'Strom' szót általában balti jövevénynek tartják, Koponen a *virV*-gyökhöz (*virī, vire, virkeä, virkku*) kapcsolja. (A SSA szótárban mind a két származtatás szerepel.)

Koponen – úgy látszik – nem sokat törődik a deszkriptív szavak második elemének (képző, képzőszerű gyökbővítmény) bogozgatásával. Így ír erről: „Sanojen *virva* tai *virta* etymologia ei kuitenkaan aukea pohtimella, mikä »johdin« siinä oleva *va, ta* aines on, ... sana ei voi olla hämärtynynt johdos, koska sen johtimelta näyttävä elementti ei ole muotonsa, funktionsa, morfotaksinsa tms. puolesta minkään tunnetun johtimen kaltainen”. [„A *virva, virta* szavak etimológiája nem tárul fel, ha azt fontolgatjuk, milyen »képző« a benne levő *va, ta* elem... a szó nem lehet valamely elhomályosult származék azért, mert a képzőnek látszó elem alakjára, funkciójára és morfotakszisára nézve egyetlen ismert képzőre sem hasonlít”] (Koponen 1998: 63–64).

Koponen Koivulehtonak a kritikájára (2001b, 2001c) írott válaszában (2001) – egyebek közt – helyeselhető módon arról ír, hogy az onomatopoeitikus-deszkriptív szavak integrálhatják a jövevényszavakat és – tegyük hozzá – az eredeti (uráli-finnugor) szavakat is.

Koponen gyökszármaztatási módszere kellő mérséklettel és körültekintéssel, továbbá a képzők, képzőszerű gyökbővítmények körültekintő vizsgálatával jól alkalmazható munkamódszernek bizonyul az onomatopoeitikus-deszkriptív szavak kutatása területén.

6. Osmo Nikkilä évek óta eredményesen műveli a finn és a finnségi nyelvek etimológiai vizsgálatának egy sajátos területét. A módszert Nikkilä nyomán szuffixumcserének, másképp a szóvég újrastrukturálódásának nevezhetjük. A módszert tulajdonképpen már Ahti Rytönen, Jalo Kalima és Mauno Koski alkalmazták (vö. Koivulehto 2001a: 64), de Osmo Nikkilä lényegesen továbbfejlesztette. Lássunk néhány példát: *nopea* 'schnell' → *nopsa* 'flink, geschickt', *selkeä* 'klar, hell' → *selvä* ua., *hieta* 'Sand' ~ *hiekkä* ua. ~ *hiesu* 'feiner Sand'. Ez a módszer nem csupán a deszkriptív/expresszív szavak körében teremthet rendet (Koivulehto 2001a: 71), hanem – sejtésem szerint – jól alkalmazható lehet az uráli/finnugor tőszavak szóvégének vizsgálatánál is (erre nézve vö. Janhunen 2000: 72–73).

Irodalom

- Alvre, Paul (2000), Kari Liukkonen, Baltisches im Finnischen. MSFOu 235.
- Budenz József (1873–1881), Magyar-ugor összehasonlító szótár. Budapest.
- Csúcs, Sándor (1990), Die tatarischen Lehnwörter des Wotjakischen. Budapest.
- Décsy, Gyula (1990), The Uralic Protolanguage: A Comprehensive Reconstruction. Bloomington.
- Décsy, Gyula (2001), How Many Proto-Uralic Words? Eurasian Studies Yearbook 73. Bloomington.
- Donner, Otto (1874–1888), Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen. I–III. Leipzig.
- EtSz = Gombocz – Melich 1914–1944.
- Farkas Vilmos (1982), Görög eredetű latin elemek a magyar szókincsben. Budapest.
- Gombocz Zoltán – Melich János (1914–1944), Magyar Etymologiai Szótár 1914–1936; Gombocz Zoltán jegyzetei felhasználásával írta Melich János 1938–1944. Budapest.
- Hakulinen, Lauri (1979), Suomen kielen rakenne ja kehitys. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Helsinki.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] (2000), Компаративистика, уралистика. Москва.
- Honti, László (1993), Statistisches zum Uralischen Etymologischen Wörterbuch. LU 29: 241–258.
- Honti, László (2001), Die ungarische Uralistik an der Jahrtausendwende (ein kritischer Rückblick). FUF 56: 116–150.
- Janhunen, Juha (1977), Samojedischer Wortschatz. CT 17.
- Janhunen, Juha (1981), Uralilaisen kantakielen sanastosta. JSFOu 77: 219–274.
- Janhunen, Juha (1999), Critical Remarks on Current Indo-Uralic Comparisons. In: Cornelius Hasselblatt – Paula Jääsalmi-Krüger, Euruopa et Sibirica. Gedenkband für Wolfgang Veenker. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 51. Wiesbaden. 211–215.
- Janhunen, Juha (2000), Reconstructing Pre-Proto-Uralic. Typology spanning the millennia of linguistic evolution. CIFU IX/1: 59–76.
- Janhunen, Juha (2001a), Etymologian menetelmistä. Tieteessä tapahtuu 2/2001. Internet: <http://www.tsv.fi/tapaht/013>.
- Janhunen, Juha (2001b), On the paradigms of Uralic comparative studies. FUF 56: 29–41.
- Kalima, Jalo (1936), Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat. Helsinki.
- Kálmán Béla (1961), Die russischen Lehnwörter im Wogulischen. Budapest.
- KESK = Lytkin – Guljaev 1970.
- Kniezsa István (1955), A magyar nyelv szláv jövevényszavai I–II. Budapest.
- Koivulehto, Jorma (1983), Suomalaisten maahanmuutto indoeurooppalaisten lainasanojen valossa. JSFOu 78: 107–132.
- Koivulehto, Jorma (1991), Uralische Evidenz für Laryngaltheorie. Wien.
- Koivulehto, Jorma (1994), Ein zeitgemäßes Nachschlagewerk für germanische Lehnwörter. FUF 52: 220–234.
- Koivulehto, Jorma (1999), Verba mutuata. MSFOu 237.
- Koivulehto, Jorma (2001a), Etymologie und Lehnwortforschung: ein Überblick um

2000. FUF 56: 42–78.
- Koivulehto, Jorma (2001b), Merkillistä sananselytyksiä. Tieteessä tapahtuu 1/2001. Internet: <http://www.tsv.fi/ttapaht/011/kesk.htm#kes>.
- Koivulehto, Jorma (2001c), Juurihoitoa. Tieteessä tapahtuu 3/2001. Internet: <http://www.tsv.fi/013/kesk.htm#kop>
- Koponen, Eino (1998), Eteläviron murteen sanaston alkuperä. MSFOu 230.
- Koponen, Eino (2001), Lainaako vain? Tieteessä tapahtuu 3/2001. Internet: <http://www.tsv.fi/013/kesk.htm#kop>
- Korenchy, Éva (1972), Iranische Lehwörter in den obugrischen Sprachen. Budapest.
- Kulonen, Ulla-Maija (1999), Kulttuurisanat ja esihistoria. In: Fogelberg, Paul [Hrsg.], Pohjan poluilla. Helsinki. 240–244.
- Kulonen, Ulla-Maija (2000), Balttilaisia lisiä suomen lainasanastossa. Sananjalka 42: 246–252.
- Kulonen, Ulla-Maija (2001), Keskustelua–Etymologin älähdys. Tieteessä tapahtuu 2/2001. Internet: <http://www.tsv.fi/ttapaht/012/kesk.htm#kes>.
- Ligeti Lajos (1986), A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest.
- Liukkonen, Kari (1999), Baltisches im Finnischen. MSFOu 235.
- Lytkin, V. I. – Guljaev, E. S. (1970, második kiadás 1999) [Лыткин В. И. – Гуляев Е. С.], Краткий этимологический словарь коми языка. Москва.
- Mollay Károly (1982), Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Budapest. MUSz = Budenz 1873–1881.
- Nikkilä, Osmo (1999), Jorma Koivulehto 65 Jahre. In: Koivulehto 1999: XVII–XXV.
- Nikkilä, Osmo (2001), Fragwürdige Lehnwortforschung. FUF 56: 394–403.
- Rédei, Károly (1970), Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen. Budapest – Bloomington – The Hague.
- Rédei Károly (1998–1999), Szófejtések. NyK 96: 129–137.
- Rédei, Károly (2000), Kari Liukkonen, Baltisches im Finnischen. LU 36: 226–229.
- Ritter, Ralf-Peter (1993), Studien zu den ältesten germanischen Entlehnungen im Ostseefinnischen. Frankfurt am Main.
- Ritter, Ralf-Peter (2001), Ex Septentrionibus lux? – Laryngaltheorie und Uralistik. In: Eichner, Peter – Mumm, Arnold – Panagl, Oswald – Winkler, Eberhard (Hrsg.), Fremd und Eigen in memoriam Hartmut Katz.. Wien. 223–227.
- Salminen, Tapani (1997), A monograph on the phonotactics of Proto-Finno-Ugrian Consonants. FUF 54: 219–227.
- Sammallahti, Pekka (1979), Über die Laut- und Morphemstruktur der uralischen Grundsprache. FUF 43: 22–66.
- Sammallahti, Pekka (1988), Historical Phonology of the Uralic Languages. In: Sinor, Denis (ed.), The Uralic Languages. Leiden. 478–554.
- SamWschatz = Janhunen 1977.
- VglWb = Donner 1874–1888.